

OMONIMLARNING KOGNITIV MODELLARI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI QIYOSIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20318146>

Bekchanova Go‘zalxon

Jahon tillari kafedrası magistranti

Urganch RANCH texnologiya universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi omonimlarning kognitiv modellari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi omonim birliklarning inson tafakkurida qanday konseptualizatsiya qilinishi, ularning nutqiy idrok va ma‘no faollashuvi jarayonlarida qanday kognitiv mexanizmlar ishtirok etishini aniqlashdan iborat. Kognitiv tilshunoslik nazariyalari asosida omonimlarning mental leksikondagi o‘rni, kontekst orqali ma‘no tanlanishi hamda tillararo strukturaviy farqlarning kognitiv idrokka ta‘siri yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilining analitik xususiyati va o‘zbek tilining agglutinativ tuzilishi omonimlarni idrok etish va qayta ishlash jarayonida turli kognitiv modellarni yuzaga keltiradi. Maqola natijalari qiyosiy semantika, tarjima nazariyasi hamda chet tilini o‘qitish amaliyoti uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *omonimiya, kognitiv model, mental leksikon, konseptualizatsiya, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный анализ когнитивных моделей омонимов в английском и узбекском языках. Основная цель исследования – определить, как омонимические единицы концептуализируются в сознании человека и какие когнитивные механизмы участвуют в их языковом восприятии и процессе актуализации значения. На основе теорий когнитивной лингвистики исследуются место омонимов в ментальном лексиконе, их выбор значения через контекст, а также влияние структурных различий между языками на когнитивное восприятие. Результаты показывают, что аналитическая природа английского языка и агглютинативная структура узбекского языка формируют различные когнитивные модели в процессе восприятия и обработки омонимов. Данные исследования имеют значительную научную и практическую ценность для сравнительной семантики, теории перевода и преподавания иностранных языков.*

Ключевые слова: *омонимия, когнитивная модель, ментальный лексикон, концептуализация, сравнительная лингвистика, английский язык, узбекский язык*

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the cognitive models of homonyms in English and Uzbek. The main aim of the study is to determine how homonymous units are conceptualized in the human mind, and how cognitive mechanisms participate in their linguistic perception and meaning activation processes. Based on theories of cognitive linguistics, the study examines the place of homonyms in the mental lexicon, their meaning selection through context, and the impact of cross-linguistic structural differences on cognitive perception. The results indicate that the analytic nature of English and the agglutinative structure of Uzbek give rise to different cognitive models in the process of homonym perception and processing. The findings are of significant scientific and practical value for comparative semantics, translation theory, and foreign language teaching.*

Keywords: *homonymy, cognitive model, mental lexicon, conceptualization, comparative linguistics, English language, Uzbek language.*

KIRISH.

Soʻz maʼnosining koʻp qirrali tabiati tilshunoslikning eng murakkab va muhokamali muammolaridan biri hisoblanadi. Til birliklari shakl va mazmun oʻrtasidagi murakkab munosabatlar orqali shakllanib, nutq jarayonida turli semantik talqinlarga sabab boʻladi. Ana shunday hodisalardan biri boʻlgan omonimiya shaklan bir xil, ammo mazmunan turli boʻlgan birliklarning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Omonim birliklarning paydo boʻlishi va ularning nutqda toʻgʻri talqin qilinishi masalasi nafaqat leksikologiya va semantika, balki psixolingvistika va kognitiv tilshunoslik uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda omonimiya hodisasi tobora koʻproq inson tafakkuri, bilim tuzilmalari va idrok jarayonlari bilan uzviy bogʻliq holda oʻrganilmoqda. Kognitiv tilshunoslik doirasida omonimlar faqatgina lugʻaviy-semantik birlik sifatida emas, balki inson

ongida shakllanuvchi konseptual modellar sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv omonim maʼnolarining qanday faollashishi, ular orasida qanday raqobat yuzaga kelishi va qaysi omil asosida muayyan maʼno tanlanishini izohlash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, omonimlarning mental leksikondagi oʻrni va ularning nutqiy qayta ishlanishi kognitiv mexanizmlar orqali tushuntiriladi.

Ingliz va oʻzbek tillari tipologik jihatdan farqlanuvchi tillar hisoblanib, ularning biri analitik, ikkinchisi esa agglutinatив tuzilishga ega. Ushbu strukturaviy farq til birliklarining tashkil topishi va ularning nutqda qoʻllanish xususiyatlariga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Natijada, omonimlarning vujudga kelishi, faol ishlatilishi va idrok etilish jarayonida turli kognitiv mexanizmlar shakllanadi. Masalan, ingliz tilida bank (moliyaviy muassasa / daryo qirgʻogʻi) kabi omonim birliklarning maʼnosi asosan keng kontekst, diskurs va ekstralingvistik

bilimlar orqali aniqlanadi. O‘zbek tilida esa ol (meva / buyruq fe‘li) singari omonim birliklarda morfologik ko‘rsatkichlar, fe‘l shakllari va pragmatik vaziyat ma‘noni ajratishda muhim rol o‘ynaydi.

Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillarida omonimlarning idrok qilinishi milliy-madaniy bilimlar, nutqiy tajriba hamda til egalarining dunyoqarashi bilan ham chambarchas bog‘liq. Bu holat omonimlarning kognitiv modellarini qiyosiy o‘rganish orqali til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq anglash imkonini beradi. Omonimlar turli tillarda turlicha konseptualizatsiya qilinib, bu jarayon tillarning grammatik tizimi va semantik tuzilmasi bilan belgilanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi omonimlarning kognitiv modellarini aniqlash, ularning mental leksikondagi o‘rnini qiyosiy tahlil qilish hamda kontekst asosida ma‘no faollashuvi jarayonini izohlashdan iborat. Tadqiqot kognitiv semantika, psixolingvistika va qiyosiy tilshunoslik chorrahasida olib borilib, uning natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjima nazariyasi hamda chet tillarini o‘qitish amaliyoti uchun muhim ilmiy va metodik ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot sifat jihatdan (qualitative research) olib borildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi omonimlarning kognitiv modellarini aniqlash, ularning mental leksikondagi o‘rnini qiyosiy tahlil qilish

hamda kontekst asosida ma‘no faollashuvi jarayonini o‘rganishdan iborat bo‘lgani sababli sifatli tadqiqot yondashuvi eng maqbul deb topildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Qiyosiy-tahliliy metod – ingliz va o‘zbek tillaridagi omonim birliklarni strukturaviy va semantik jihatdan solishtirish maqsadida qo‘llanildi. Bu metod orqali har ikki tilning tipologik xususiyatlari (analitik vs agglutinatív) omonimlarning paydo bo‘lishi, morfologik shakllanishi va idrok qilinishiga qanday ta’sir qilishini aniqlash imkoniyati yaratildi.

2. Kognitiv-semantik tahlil – omonimlarning konseptual tuzilmasi, ma‘no faollashuvi va mental modellarini aniqlash uchun ishlatildi. Bu yondashuv Lakoff, Langacker, Evans va Fillmore kabi olimlarning kognitiv semantika nazariyalariga tayangan holda amalga oshirildi. Shu bilan birga, har bir omonim bir necha ma‘nolarga ega bo‘lgan hollarda, ularning mental leksikondagi hierarxik yoki radial xaritalari chizilib, ma‘nolarning kontekstga qarab faollashishi tahlil qilindi.

3. Kontekstual tahlil – omonimlarning nutqiy vaziyatlarda ma‘nosining tanlanish mexanizmini o‘rganish uchun qo‘llanildi. Tadqiqot davomida badiiy, ilmiy va publitsistik matnlar, shuningdek, suhbat va nutq namunalaridan tanlangan omonim birliklar real nutq kontekstida kuzatildi. Shu orqali omonimlarning diskursdagi funksiyasi, kontekstga bog‘liqligi va

idrok jarayonidagi farqliliklari aniqlangan.

4. Nazariy adabiyotlar tahlili – kognitiv tilshunoslik sohasidagi asosiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar o‘rganildi. Tadqiqotda Lakoff (1987), Langacker (1987), Evans & Green (2006), Fillmore (1982) kabi olimlarning ishlari asosiy nazariy baza sifatida xizmat qildi. Bu yondashuv omonimlarning konseptualizatsiyasini va kognitiv modellardagi o‘rni haqidagi nazariy tushunchalarni shakllantirish imkonini berdi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi lug‘atlar, badiiy adabiyot namunalari, publitsistik matnlar va onlayn nutq resurslaridan tanlangan omonim birliklar ishlatildi. Har bir birlikning kontekstdagi qo‘llanilishi kuzatilib, ularning kognitiv model asosida idrok qilinishi tahlil qilindi. Shuningdek, omonimlarning morfologik, semantik va pragmatik jihatlariga alohida e‘tibor qaratildi, bu esa til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tushuntirish imkonini yaratdi.

Natijada, tadqiqot metodologiyasi kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va qiyosiy tilshunoslik chorrahasida integratsiyalashgan yondashuv sifatida ishlab chiqildi va olingan natijalar maqolaning keyingi qismida (Results va Discussion) tizimli tarzda taqdim etildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillarida omonimlarning kognitiv modellashtirilishida bir qator umumiyliklar va farqlar mavjudligini

ko‘rsatdi. Olingan ma‘lumotlar shuni ta‘kidlaydiki, omonimlar faqat leksik birlik sifatida emas, balki inson ongida faol ishlaydigan konseptual struktura sifatida ham talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy yo‘nalishlarda tahlil qilindi:

1. Mental leksikon va omonimlar

Ikkala tilda ham omonimlar mental leksikonda alohida, lekin o‘zaro raqobatlashuvchi konseptlar sifatida saqlanadi. Bu shuni anglatadiki, bitta shaklga ega bo‘lgan so‘z bir nechta ma‘noga ega bo‘lsa-da, har bir ma‘no alohida tugun sifatida ongda kodlanadi. Ingliz tilida bitta fonetik shakl ostida joylashgan omonimlar ko‘pincha mustaqil konseptual tugunlar sifatida faollashadi. Masalan, bank so‘zi nutqda kontekstga qarab moliyaviy muassasa yoki daryo qirg‘og‘i ma‘nosida qabul qilinadi, va har bir ma‘no mental leksikonda alohida konseptual tugun sifatida saqlanadi. Bu holat ingliz tilidagi radial kognitiv modelning ishlashini ko‘rsatadi, ya‘ni markaziy ma‘no va undan tarmoq shaklida periferik ma‘nolar hosil bo‘ladi.

O‘zbek tilida esa omonim birliklarning ma‘nosi morfologik va sintaktik vositalar orqali aniqroq differensiyalanadi. Masalan, ol so‘zi meva sifatida ishlatilganda nom sifatida, buyruq fe‘li sifatida ishlatilganda esa fe‘l shakllari orqali farqlanadi (ol! – buyruq, ol – meva). Shu sababli o‘zbek tilida omonimlarning mental leksikondagi saqlanishi ingliz tiliga nisbatan grammatik tizim bilan uzviy bog‘langan.

Bu esa o‘zbek tilida kognitiv yukning bir qismi nutq strukturasi va morfologik vositalar orqali kamaytirilishini ko‘rsatadi.

2. Kontekst asosida ma’no faollashuvi

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, kontekst ingliz tilida omonimlarni disambiguatsiya qilishning eng asosiy vositasi hisoblanadi. Masalan, bat so‘zi sport jihozi (baseball bat) yoki hayvon (chiqadigan yarasalar) ma’nosida ishlatilsa, uning talqini faqat nutq konteksti va ekstralingvistik bilimlar orqali amalga oshadi. Shu bilan birga, ingliz tilida kontekstga bog‘liq ravishda mental inferensiya va semantik asossizlik jarayoni yuqori darajada bo‘ladi.

O‘zbek tilida esa kontekst bilan birga morfologik ko‘rsatkichlar (qo‘shimchalar, fe‘l zamonlari, birlik turi) ham ma’noni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, ko‘r so‘zi buyruq fe‘li yoki fe‘lning boshqa shakllari orqali turli ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli o‘zbek tilida kognitiv yukning bir qismi grammatik tizimga o‘tkazilgan bo‘lib, kontekstga bo‘lgan bog‘liqlik ingliz tiliga nisbatan pastroq.

3. Kognitiv modellarning farqlanishi

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi omonimlar ko‘proq radial model asosida shakllanadi, ya’ni markaziy ma’no asosida bir nechta periferik ma’nolar mental leksikonda tarmoq tarzida joylashadi. Bu model, shuningdek, ma’no faollashuvi kontekstdan qanchalik bog‘liq ekanini ham ko‘rsatadi. Radial model markaziy ma’noni asos sifatida

qabul qiladi va boshqa ma’nolarni unga tayanib tushuntiradi.

O‘zbek tilida esa omonimlar ko‘proq ketma-ket (linear) kognitiv model asosida tashkil topadi. Bu modelda har bir ma’no morfologik va sintaktik kontekst bilan bog‘lanib, o‘z navbatida faol holga keladi. Linear model til strukturasi va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yaqqol ko‘rsatadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida kognitiv modellar tilning agglutinatív tuzilishi va grammatik vositalar bilan mustahkamlangan, bu esa omonimlarning tez va aniqlik bilan idrok qilinishini ta’minlaydi.

4. Til tipologiyasi va kognitiv farqlar

Natijalar shuni ham ko‘rsatadiki, til tipologiyasi (analitik vs agglutinatív) omonimlarning mental modellashtirilishi va idrok qilinishida muhim rol o‘ynaydi. Ingliz tilidagi analitik tuzilma omonimlarning diskursga bog‘liqligini oshiradi, bu esa o‘quvchi yoki tinglovchidan yuqori darajadagi inferensiya talab qiladi. O‘zbek tilidagi agglutinatív tuzilma esa morfologik vositalar orqali ma’no ajratishni osonlashtiradi, shuningdek, kognitiv yukni kamaytiradi va ma’noni tezroq faollashtirish imkonini beradi.

Muhokama

Olingan natijalar kognitiv tilshunoslikning “til – tafakkur – madaniyat” uchligi doirasidagi qarashlarini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, omonimlar nafaqat leksik birlik sifatida, balki inson ongida faol harakat qiluvchi konseptlar

sifatida talqin qilinadi. Ingliz tilidagi omonimlarning ko'pligi va ularning kontekstga kuchli bog'liqligi nutqni qayta ishlash jarayonida yuqori darajadagi inferensiya va semantik tahlil talab etilishini ko'rsatadi. Masalan, bank yoki bank so'zlari kontekstdan kelib chiqqan holda turli ma'nolarga ega bo'ladi va ularni noto'g'ri talqin qilish xatolariga olib kelishi mumkin. Shu sababli ingliz tilida omonimlarni tushunish va idrok etish jarayonida diskursual va ekstralingvistik bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida esa grammatik va affiksial vositalar, ya'ni qo'shimchalar, fe'l zamonlari va sintaktik qurilishlar, ma'noni aniq ajratib beradi. Bu til strukturasi kognitiv yukni kamaytiradi, ya'ni tinglovchi yoki o'quvchi ma'noni tezroq va aniqroq faollashtiradi. Masalan, ol so'zi fe'l shakli yoki nom sifatida ishlatilishiga qarab turli ma'nolarga ega bo'ladi va morfologik vositalar bu farqlashni aniq belgilaydi. Shu jihatdan o'zbek tilida kognitiv jarayonlar grammatik tizim bilan integratsiyalashgan deb baholanishi mumkin.

Natijalar shuni ham ko'rsatdiki, bu farqlar tarjima jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ingliz tilidagi omonimlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda ko'pincha qo'shimcha izohlar, aniqlovchi so'zlar yoki kontekstual moslamalar talab etiladi. Masalan, bank so'zi ingliz tilida moliyaviy muassasa sifatida ishlatilsa, o'zbek tilida kontekstga qarab bank, daryo qirg'oqlari yoki moliyaviy muassasa kabi turli variantlar

tanlanadi. Shu sababli tarjimada kognitiv modelga asoslangan yondashuv samarali bo'ladi va semantik xatolarni kamaytiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari chet tilini o'qitishda ham muhim amaliy maslahatlarni beradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi omonimlarni kognitiv model asosida tushuntirish o'quvchilarga ma'noni tanlash strategiyasini o'rgatadi, ularning konseptual idrokini oshiradi va semantik xatolarga yo'l qo'ymaslikka yordam beradi. Masalan, o'quvchilarga omonimlarning radial va linear kognitiv modellari tushuntirilsa, ular ma'no faollashuvining asosiy mexanizmini vizual va mental xaritalar orqali idrok etadi.

Muhokama shuni ko'rsatdiki, omonimlarni faqat lug'aviy birlik sifatida emas, balki inson ongida faol harakat qiluvchi konseptlar sifatida o'rganish tilshunoslikka yangi yondashuvlarni olib kiradi. Bu yondashuv kognitiv semantika, psixolingvistika va qiyosiy tilshunoslik sohalarini birlashtiradi. Shu bilan birga, u til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi va omonimlarning idrok jarayoni, nutqda qo'llanilishi hamda tarjima va o'qitish amaliyotida samarali yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Kelgusida bu mavzu bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar, jumladan eksperimental psixolingvistik tajribalar, chetlab o'tish testlari va nutqiy kontekstlarda tezkor idrok tahlillari, omonimlarning kognitiv modellari va ularning turli tillarda ishlatilish

mexanizmlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu esa ilmiy nazariyani amaliyot bilan bog'laydi va qiyosiy tilshunoslik hamda til o'qitish metodikasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi omonimlarning kognitiv modellarini qiyosiy tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, omonimlarning idrok etilishi va ma'no faollashuvi jarayoni tilning tipologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Ingliz tilida kontekstga asoslangan kognitiv model ustun bo'lib, omonim ma'nolarining tanlanishi nutq konteksti va ekstralingvistik bilimlar orqali amalga oshadi. O'zbek tilida esa morfologik va sintaktik vositalar kognitiv jarayonlarni yengillashtiradi va ma'no faollashuvini tezlashtiradi, bu esa o'zbek tilida idrok jarayonining grammatik integratsiyalashganligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari kognitiv semantika, qiyosiy tilshunoslik, tarjima nazariyasi va chet tilini o'qitish

metodikasi uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ingliz va o'zbek tillaridagi omonimlarning kognitiv modellarini tushunish tarjima jarayonida semantik xatolarni kamaytirish, o'quv jarayonida tushuntirishni samarali qilish va nutqni qayta ishlash strategiyalarini shakllantirishda qo'llanilishi mumkin.

Kelgusida ushbu mavzu doirasida psixolingvistik tajribalar, mentallashgan kognitiv xaritalar, va nutqiy kontekstlarda tezkor idrok tahlillari asosida omonimlarni qayta ishlash tezligini o'rganish istiqbolli yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi. Bu tadqiqot natijalari tilshunoslik nazariyasi va amaliyotini birlashtiradi hamda til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni chuqurroq tushunishga imkon yaratadi.

Shu bilan maqola omonimlarning kognitiv modellarini qiyosiy tahlil qilish yo'nalishida ilmiy izlanishlarga yangi hissa qo'shdi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy va metodologik asos yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University of Chicago Press. – pp. 23–78.
2. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press. – pp. 45–102.
3. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press. – pp. 12–65.
4. Fillmore, C. J. (1982). *Frame Semantics*. *Linguistics in the Morning Calm*, Seoul: Hanshin. – pp. 111–137.

5. Karimov, A. (2015). Ingliz va o‘zbek tillarida omonimlik fenomeni. Toshkent: Fan. – pp. 56–92.
6. Rashidov, T. (2018). Mental leksikon va til idroki. Toshkent: O‘qituvchi. – pp. 102–140.
7. Navoiy, A. (2009). G‘azallar va lirik she‘riy asarlar tahlili [Analysis of Ghazals and Lyric Poetry]. Toshkent: Sharq. – pp. 34–50.
8. Cruse, D. A. (2004). Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford: Oxford University Press. – pp. 88–132.
9. Talibov, S. (2020). Kognitiv semantika va leksik birliklar [Cognitive Semantics and Lexical Units]. Urganch: URTC Publishing. – pp. 21–75.
10. Taylor, J. R. (2002). Cognitive Grammar. Oxford: Oxford University Press. – pp. 15–58.
11. Abdullaeva, M. (2017). Til va tafakkur: psixolingvistik tahlil [Language and Thought: Psycholinguistic Analysis]. Toshkent: Fan. – pp. 67–101.
12. Cruse, D. A. (2011). Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. – pp. 45–99.